

1. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства / Дмитро Бованенко // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 102. 2. Вільне життя (Одеса, далі – ВЖ). – 1918. – 6 квітня. 3. ВЖ. – 1918. – 1 серпня. 4. ВЖ. – 1918. – 12 квітня. 5. ВЖ. – 1918. – 12 травня. 6. ВЖ. – 1918. – 21 липня. 7. ВЖ. – 1918. – 22 червня. 8. ВЖ. – 1918. – 26 червня. 9. ВЖ. – 1918. – 27 червня. 10. ВЖ. – 1918. – 6 липня. 11. ВЖ. – 1918. – 29 червня. 12. Державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. 538, оп. 1, спр. 82. 13. Державний архів Одеської області. – Ф. 153, оп. 1, спр. 6. 14. Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882–1952) / Віктор Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. – 456 с. 15. Михайло Слабченко в епістолярній

та мемуарній спадщині (1882–1952) [Упор.: В. Заруба]. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. – 348 с. 16. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади. 1933–1941 / Семен Підгайний. – Вінніпег: Прометей, 1947. – 93 с. 17. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / Михайло Слабченко. – Одеса: ДВУ, 1927. – Т. 2. – 278 с. 18. Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903–04 р. / Ганна Чикаленко // 3 минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 74–88. 19. Яворський М. Проблема української національно-демократичної революції, її історичні основи та рухові сили / Матвій Яворський // Червоний шлях. – 1927. – № 4. – С. 93–117.

Володимир Скляр

Вплив міграційних процесів на зміни етнічного складу населення України (середина ХХ – початок ХХІ ст.)

Окреслено вплив міграційних процесів на зміни етнічного складу населення України за останнє півстоліття. Встановлено особливості територіального розподілу української еміграції та етнічного складу мігрантів в Україні за радянських часів та в добу незалежності.

The influence of migration processes on changing of ethnic structure of the Ukrainian population during the last half-century is outlined. The peculiarities of territorial distribution of the Ukrainian emigration as well as ethnic structure of migrants in Ukraine during the Soviet Era and the time of Independence are ascertained.

Визначальною ознакою сучасного глобалізованого світу стала активізація міграційних процесів. Сучасна Україна опинилася в епіцентрі нових міграційних потоків. З одного боку, Україна є транзитним коридором для міграцій до Європи, з іншого боку, сотні тисяч громадян України в пошуках заробітків опинилися за межами своєї Батьківщини, а на її території опиняються все нові вихідці з країн Азії та Африки.

У сучасній українській науці вивченням міграційних потоків займаються насамперед демографи [5; 6; 10; 14] та соціологи [15], однак, враховуючи вплив міграцій на зміни етнічного складу населення, дослідженням цих проблем опікуються також і етнологи [1; 3; 8]. Окрім цього, вперше опубліковані статистичні матеріали перепису населення 2001 року, безпосередньо присвячені міграціям в Україні [7]. Тому дослідження впливу міграцій на зміни етнічного складу населення України упродовж останнього півстоліття має важливе наукове значення.

На зміни етномовної структури населення України протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. впливали декілька чинників. По-перше, відмінності в природному прирості чисельності населення між окремими етносами, зокрема, між українцями та окремими етнічними меншинними групами. По-друге, асиміляційні етномовні процеси – як природні: етномовна асиміляція етнічною більшістю дисперсно розміщених етнічних меншинних груп в умовах розповсюдження екзогамних шлюбів, так і штучні: коли в умовах бездержавності етнічна більшість (українці) опинилася в становищі масового етносу, і тому підлягала етномовній асиміляції в середовищі домінантної меншини (росіян). До того ж, останні навіть в умовах дисперсного розселення та розповсюдження екзогамії фактично не зазнавали етномовної асиміляції. І, нарешті, по-третє, міграційні процеси, коли відбувалося масове переселення українців за межі України та заселення її території представниками інших етносів, що найбільш інтенсивно впливало на зміни етнічного складу.

Потрібно погодитися із доволі влучним терміном українського філософа В. С. Крисаченка, оприлюдненим ним в одному із публічних виступів, що краще говорити не про зміни етнічного складу населення України, а про *заміну* українського населення неукраїнським. Попри загальну тенденцію змін етнічного складу населення України в результаті міграцій за радянських часів та доби незалежності – заміну

українського населення на неукраїнське – спостерігаються істотні відмінності впливу міграційних процесів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., порівняно з пізнім радянським періодом (60–80-ті рр. ХХ ст.).

Так, за радянських часів переселення українців з України відбувалося в межах СРСР і мало значною мірою організований характер: розподіл випускників вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, а також набір на будівництво та промислові підприємства в північних та східних районах Російської Федерації. Тому не випадково наприкінці 80-х рр. ХХ ст. частка українців була найвищою серед усього населення в Мурманській та Магаданській областях, а також в республіці Комі, Ханті-Мансійському та Ямало-Ненецькому округах (15–20 %). Виїжджала переважно молодь. «Так протягом 1959–1989 рр. ...внаслідок дії міграційного фактора чисельність чоловіків (в Україні – В. С.) віком 20–29 років зменшувалася за кожний міжпереписний період на 5–6 %, кількість жінок того ж віку – на 2 %» [2, с. 42].

В умовах розповсюдження екзогамних шлюбів за межами України за радянських часів українці вже в другому поколінні асимілювалися. При цьому не лише в самій Росії українці перетворювалися на росіян, те ж саме відбувалося з ними і в інших республіках СРСР. Так само і вихідці із інших республік СРСР, особливо в містах України, *асимілювалися, переважно, не українським, а російськомовним середовищем*. Тобто, такий «обмін» населенням в СРСР сприяв інтенсивному зростанню чисельності росіян не лише в самій Російській Федерації, але й в інших союзних республіках.

Лише досить короткий час (1991–1992 рр.) спостерігалось повернення незначної частини українців з північних та східних районів Росії, а також із Закавказзя та Середньої Азії додому – в Україну. Із середини 90-х рр. ХХ ст., в умовах загострення соціально-економічної кризи в Україні, розгорнулася нова хвиля міграції українців і не лише, як раніше, на терени Російської Федерації, але й до країн Європи, а також до США, Канади, Австралії. Фактично за два десятиліття сформувалася нова – четверта хвиля еміграції українців, яка, як і перша хвиля (наприкінці XIX – на початку ХХ ст.), була зумовлена соціально-економічними причинами. На жаль, переважна більшість українців (нащадків перших трьох хвиль міграції) внаслідок дисперсного типу розселення та розповсюдження екзогамних шлюбів зазнали асиміляції.

Істотно різнився також і етнічний склад мігрантів, що приїжджали в Україну. Так, за радянських часів спостерігалось інтенсивне заселення росіянами України, насамперед її східних і південних регіонів, а також обласних центрів західних та центральних областей. Так, якщо у 1959 р. в Україні налічувалося 7 млн. 090,8 тис. росіян, то у 1989 р. – вже 11 млн. 355,6 тис. осіб. Отже, за тридцять років їхня чисельність зросла на 4 млн. 264,8 тис. осіб, або на 60,14 %. Темпи зростання чисельності росіян значно переважали темпи приросту всього населення України – 22,89 %, а також українців – 16,36 % [11, с. 185].

За розрахунками сучасного українського науковця І. Терлюка міграційний приріст чисельності росіян в Україні за 1959–1969 рр. становив 1 млн. 152,3 тис. осіб, або 56,7 % загального їхнього приросту. За 1970–1978 рр. до України переселилось 794,5 тис. росіян, що складало 59 % загального приросту їхньої чисельності. У період 1979–1988 рр. механічний приріст чисельності росіян в Україні дорівнював 404 тис. осіб, чи 45,7 % їхнього загального приросту. Тому, за слушною думкою І. Терлюка, основним джерелом поповнення чисельності росіян в Україні протягом 60–80 рр. XX ст. стали міграційні процеси, а не природний приріст. Тобто, механічний приріст становив 54,7 % від загального приросту чисельності росіян в Україні за цей тридцятирічний період [13, с. 197–198]. В основному, за рахунок міграцій частка росіян серед загальної чисельності населення України збільшилася з 16,94 % у 1959 р. до 22,07 % у 1989 році [11, с. 192].

Таким чином, темпи міграції етнічних росіян в Україну за 1959–1989 рр. значно зросли, порівняно з довоєнним періодом, не кажучи вже про часи Російської імперії. За 60–80-ті рр. XX ст. за рахунок механічного приросту чисельність росіян в Україні збільшилась на 2 млн. 360 тис. осіб. За переписом 1989 р. лише 56,72 % загальної чисельності росіян народилися в Україні, а 43,28 %, тобто майже 5 млн. осіб (4 915 121) були мігрантами [11, с. 213]. При цьому, варто звернути увагу й на те, що в 19-ти із 24-х областей, а також у Києві, серед росіян переважали мігранти у першому поколінні [12, с. 360].

Отже, необхідно констатувати, що масове заселення росіянами України слугувало одним із головних засобів її російщення, до того ж найбільш ефективним. Міграції стали прямим результатом перебування України в складі Росії (СРСР). Масове заселення росіянами України та переселення українців за її межі, особливо за радянських часів, необхідно визначити як спробу розширення російської етнічної території за рахунок українських земель. Це підтверджують і російські етнологи, зокрема, В. Кабузан: «Розширення етнічної території росіян, як правило, відбувалося в міру розширення політичної території російської держави» [4, с. 24].

Варто погодитись зі слушною думкою сучасного українського етnologa В. Борисенко, що майже половина росіян в Україні є мігрантами у першому поколінні. Вони «не народились в Україні, а прибули сюди на місце виселених до Сибіру, знищених фізично українців у повоєнний час. Отже, ці мігранти мають мати особливу пошану до українців, оскільки ті поплатились своїм життям за місце прибульців під сонцем України» [1, с. 5].

Окрім росіян в Україну мігрували представники союзних і автономних республік СРСР, найбільше із Закавказзя. Абсолютна більшість вірменів, азербайджанців, грузинів,

а також білорусів, татар в Україні – це мігранти в першому поколінні [12, с. 359].

За часів незалежності припинилося масове переселення росіян в Україну, як і представників інших колишніх союзних та автономних республік, за винятком вихідців з Кавказу, а також кримських татар, які, нарешті, отримали можливість повернутися до Криму. Однак упродовж двох останніх десятиліть Україна перетворилася на транзитну територію для міграційних потоків із Азії до Європи. Значна частина вихідців із азійських і навіть африканських країн, не маючи змоги потрапити до країн Західної та Центральної Європи, осідає в найбільших містах України, часто перебуваючи в нашій країні нелегально. Формуються ареали малокомпактного розселення вихідців із Закавказзя, а також із азійських та африканських країн, насамперед китайців, в'єтнамців, арабів, які доволі слабо інтегровані в українське суспільство.

Масовий виїзд українців з України призводить до загострення демографічної кризи. До речі, точне число нових мігрантів так і не встановлене. За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України їхня чисельність оцінюється в 3 млн. осіб. Відїжджають молоді й здорові, залишаючи старих батьків та малолітніх дітей. У країнах, де осіли українські мігранти, має місце досить низький рівень соціального захисту заробітчан, існує загроза їхньому здоров'ю і навіть життю, особливо в умовах нелегальної роботи за кордоном. Зберігаються проблеми із родинами, що залишилися в Україні. За різними оцінками щорічно заробітчани пересилають в Україну близько 10 млрд. доларів. Однак гроші не замінять повноцінного батьківського виховання та збереження родин. Тому не поодинокі випадки, коли розпадаються подружжя, а покинутих на виховання родичів дітей «виховує» вулиця. Залишаються також неврегульованими проблеми пенсійного забезпечення заробітчан.

Інтенсивна заміна українського населення на неукраїнське викликає безпосередню загрозу: за декілька десятиліть можливу втрату Україною власного етнічного обличчя. Вихід не в тому, що для подолання демографічної кризи необхідне залучення в Україну мільйонів нових мігрантів з Азії та Африки, які ніколи не підуть працювати в шахти чи в сільське господарство, а у поверненні в Україну мільйонів українців завдяки створенню сприятливих соціально-економічних умов у власній країні.

Історія української міграції свідчить, що за 2–3 покоління за межами України вони зазнають інтенсивної асиміляції. Від Малинового, Зеленого та Сірого клину, де колись українці складали більшість серед усього населення, українського майже нічого не залишилося. Активні асиміляційні процеси спостерігаються в середовищі українців також і в Канаді, США, Аргентині. Не варто очікувати чогось іншого (за 2–3 покоління) від нових українських «клинів»: Апеннінського чи Піренейського. З розповсюдженням екзогамних шлюбів українці в Італії стануть італійцями, в Португалії – португальцями, а в Іспанії – іспанцями. На жаль, сотні тисяч українців давно для себе вже вибрали Європу з її високими стандартами життя, так і не дочекавшись європейської інтеграції України, не знайшовши на рідній землі можливостей для реалізації власних здібностей та забезпечення добробуту своїх родин.

При продовженні таких тенденцій (тобто масового виїзду з України найбільш соціально активних груп українців) Україна в перспективі може повторити долю Ірландії, де мешкає менше ірландців (10 млн. осіб), ніж у США, де нараховується до 50-ти млн. осіб ірландського етнічного

походження, а в самій Ірландії домінує не ірландська мова, а англійська – мова колишньої метрополії. Дуже б не хотілося, щоб така доля спіткала Україну.

Таким чином, як свідчить історичний досвід України, міграційні процеси впливали у минулому і продовжують впливати в умовах глобалізації в XXI ст. на зміни етнічного складу населення. І те, яким буде цей вплив для України: позитивним чи негативним, багато в чому залежить від сучасної української влади, від її адекватної міграційної політики. Потрібна дієва і взаємовигідна співпраця чинної української влади із закордонним українством, у тому числі із громадськими об'єднаннями нової четвертої хвилі мігрантів, більшість яких ще зберігають українське громадянство. Об'єктивно нова міграція є не лише фінансовим донором для української економіки, але й стала реальним репрезентантом України за кордоном.

1. *Борисенко В.* Міф про поліетнічність України / В. Борисенко // Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 3–7. 2. Демографічна криза в Україні: причини та наслідки / Е. М. Либанова, С. І. Пирожков, Н. С. Власенко та ін. – К.: Держкомстат України, 2003. – 230 с. 3. *Сєтух В. Б.* Закордонне українство / В. Сєтух, В. Трошинський, А. Попок. – К.: ВІК, 2005. – 308 с. 4. *Кабузан В.* Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа / В. Кабузан. – СПб.: Блиц,

1996. – 250 с. 5. *Либанова Э. М.* Формирование потоков трудовых миграций в пограничных регионах Украины / Э. Либанова, А. Позняк // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина. Сб. науч. трудов / Под. общ. ред. С. И. Пирожкова. – К.: НИПМБ, 2002. – С. 124–144. 6. *Малиновська О. А.* Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС / О. А. Малиновська. – К.: Бланк-Прес, 2004. – 171 с. 7. Міграція населення України: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / О. Г. Осауленко (ред.) – К.: Держкомстат України, 2004. – 322 с. 8. *Наулко В. І.* Формування сучасного етнічного складу населення в Україні / В. І. Наулко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія і сучасність. – К.: Гол. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 13–45. 9. Національний склад населення України. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – Ч. І. – К.: ООП ГВЦ Мінстата України, 1991. – 219 с. 10. *Пирожков С. І.* Пограничный режим и миграционная подвижность населения Украины / С. И. Пирожков // Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина. Сб. науч. трудов / Под. общ. ред. С. И. Пирожкова. – К.: НИПМБ, 2002. – С. 9–20. 11. *Скляр В.* Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. Скляр. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 392 с. 12. *Скляр В.* Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр. / В. Скляр. – Харків: Ексклюзив, 2009. – 544 с. 13. *Терлюк І.* До питання про причини міграції російського населення у Галицьких та Волинських областях України / І. Терлюк // Генеза. – 1995. – № 1 (3). – С. 195–199. 14. *Хомра О. У.* Сучасна українська міграція: статус та можливості / О. У. Хомра // Трудова міграція громадян України. Біла книга / За ред. В. Я. Шибко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – С. 31–48. 15. *Шульга Н. А.* Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.

Олександр Шокало

«Четверта хвиля» і національні пріоритети України

Відомою світоглядною формулою «Українці – для України» означено сутність культурно-соціального проекту «Четверта Хвиля», започаткованого Всеукраїнською громадською організацією «Українська Взаємодопомога» (2003) та Міжнародною громадською організацією українців «Четверта Хвиля» (2006). У цій ідеологемі сформульовано провідну ідею консолідації українства на світоглядних засадах української культури, програму спільних дій усіх його складових в інтересах України. Суть проекту полягає в тому, що четверта міграційно-еміграційна хвиля має стати останньою у «відпливі» українців на чужину й першою оновлюючою хвилею повернення в Україну.

In well-known consciousness expression «Ukrainians for Ukraine» the essence of cultural and social Project «The Fourth Wave» is defined. This Project was founded by All-Ukrainian public organization «Ukrainian Self-Help» (2003) and International public organization of the Ukrainians «The Fourth Wave» (2006). In this ideological point the main idea of consolidation of the Ukrainians on the consciousness basics of the Ukrainian Culture as well as the Program of common actions of all its participants is formulated. The sense of the Project is the idea, that the fourth migration-and-emigration wave should become the last one in the departure of the Ukrainians to abroad and at the same time the first renewal wave in coming them back to Ukraine.

Громадська ініціатива. Своєчасний девіз спільної громадської дії «Українці – для України!» [2] став продовженням відомого всім українцям провіденційного заклику Івана Франка – «Нам пора для України жити». Франків духовний заклик був засадничим осердям програмного виступу автора статті на I Всесвітньому з'їзді представників громад новітньої хвилі української міграції й еміграції та Всеукраїнської громадської організації «Українська Взаємодопомога». На цьому представницькому зібранні делегатів від 47 громадських організацій із 23 країн світу й України створено міжнародне громадське об'єднання – МГОУ «Четверта Хвиля». Це відбулося в Києві 18–19 серпня 2006 р., а 19–21 серпня 2011 р. відбувся V Всесвітній форум українців також із Франковим благословенням – «Нам пора для України жити». І це знаменує суспільне прагнення оновити наше життя.

Ініціатива «Четвертої Хвилі» та «Української Взаємодопомоги» щодо системного подолання причин масової трудової міграції та створення соціально-економічних передумов повернення громадян України на Батьківщину здобула підтримку на парламентських слуханнях 2009 р. та на комітетських слуханнях 2010 р. Розуміння державницької позиції середовища «четвертої хвилі» виявляє й Президент України Віктор Янукович, який підкреслив: «Зараз

найболючішою проблемою є так звана четверта хвиля еміграції, коли мільйони людей виїжджають за межі України й утворюють велику дисграцію нашого духовного життя. Я хотів би, щоб усі державні чиновники злибко усвідомлювали ціну тієї частини народу – а її від третини до половини, яка надзвичайно активно впливає і на наше внутрішнє, і на зовнішнє життя» [1]. Для виходу України з тотальної загальнонаціональної кризи необхідні діалог і тісна взаємодія між Українською державою та всіма її громадянами, потужні консолідовані зусилля українського суспільства й українців за кордоном.

В якому ж статусі перебувають українці за межами України? Правовий статус закордонних українців або емігрантів, які є громадянами інших держав, визначено законодавчо. А правовий статус громадян України за кордоном або українських мігрантів досі не визначено, наче такого соціального явища в нас і немає. А тим часом міграційні потоки переростають в еміграційні хвилі. У суспільстві, як і в природі, приховані глибинні процеси проявляються на поверхні руйнівними хвилями-цунами.

Українські еміграційні хвилі. До кінця XX ст. в українській еміграції називали три хвилі переселенського руху: перша – з початку 70-х років XIX ст. до початку першої світової війни